

Ορατότητα και Αορατότητα του Φύλου στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων

Εισαγωγικές σκέψεις και προβληματισμοί

Το να αναφερθεί κάποιος στο *φύλο*, καθώς και στην ορατότητα ή στην αορατότητα του στη μελέτη των διεθνών σχέσεων, αποτελεί μια ενδιαφέρουσα πρόκληση και ένα εγχείρημα που συνοδεύεται από δυσκολίες και περιορισμούς, που θεωρώ πως πρέπει να προδηλωθούν.

Πρώτον, θα πρέπει να αποσαφηνιστεί η εννοιοδότηση του όρου «φύλο» (κάτι που επιχειρείται εν συντομία στη συνέχεια), και αυτό είναι ιδιαίτερα δύσκολο, καθώς οι σημασιοδοτήσεις του έχουν μεταβληθεί στο χρόνο. Δεύτερον, το φύλο και η μελέτη του σχετίζονται με τη φεμινιστική σκέψη, και εφόσον δεν υπάρχει μία και μοναδική φεμινιστική θεωρία αλλά πολλές (φιλελεύθερη, ριζοσπαστική, μαρξιστική, σοσιαλιστική, ψυχοαναλυτική, standpoint, μετά-μοντέρνα, μετα-αποικιακή, μεταδομική (Tong 2008) και queer¹, δεν υπάρχει μία φεμινιστική θεωρία στη μελέτη των διεθνών σχέσεων. Αυτό σημαίνει πως προκύπτουν δυσκολίες επιλογής της προσέγγισης για την παρουσίαση των «ορατών» και των «αόρατων» γνωσιολογικών υποκειμένων και αντικειμένων, τόπων, και διαστάσεων των Διεθνών Σχέσεων. Τρίτον, πρέπει να προ-οριστεί πως στο παρόν κείμενο η «μελέτη των διεθνών σχέσεων» εκλαμβάνεται ως κλάδος ο οποίος έλαβε διακριτή μορφή το 1919 με τη δημιουργία της «Έδρας Διεθνών Σχέσεων Woodrow Wilson» στο Department of International Politics του Πανεπιστημίου του Aberystwyth, στην Ουαλία. Υπό αυτό το πρίσμα η μελέτη των διεθνών σχέσεων οφείλει να πειθαρχεί και να προσαρμόζεται σε συγκεκριμένους κανόνες, νόρμες και περιορισμούς ή όρια που θέτει η συγκεκριμένη Πειθαρχία, η οποία ως *ηγεμονικό εγχείρημα* επιζητά την εσωτερική της ευταξία (Sjoberg 2017:163) και επιβάλλει στο υποκείμενο συμμόρφωση ή αποκλεισμό (Sjoberg 2017). Έτσι οι θεωρητικές προσεγγίσεις και οι στοχαστές/τριες παίρνουν τη θέση τους στο αποικιακό νοικοκυριό του «Οίκου των Διεθνών Σχέσεων» ανάλογα με τη συμμόρφωσή τους στους «κανόνες του σπιτιού» (Agathangelou και Ling 2004) που ορίζουν τα όρια, τις ιεραρχίες και τους *παραγκωνισμούς*. Όπως είναι αναμενόμενο, ο Φιλελεύθερος και ο standpoint² Φεμινισμός είναι μεταξύ των Προστατευόμενων Θυγατέρων, ενώ στα όρια

¹ «*Queer είναι εξ ορισμού οτιδήποτε βρίσκεται σε αντίθεση με το φυσιολογικό, το νομιμοποιημένο, το κυρίαρχο. Δεν υπάρχει τίποτα το συγκεκριμένο στο οποίο αναφέρεται απαραίτητα. Είναι μια ταυτότητα χωρίς ουσία*» (Halperin 1995:62). Η λειτουργία του queer είναι να αμφισβητεί και να διαπερνά τις έμφυλες κατηγορίες, να αντιτίθεται θεωρητικά και πολιτικά στο κυρίαρχο σύστημα της ετεροκανονικότητας, να χαράζει μια τομή στην έννοια της ταυτότητας ως κάτι σταθερό, συμπαγές και φυσικό (Αθανασίου 2006, υποσ. 45:123).

² Ο standpoint φεμινισμός, υιοθετώντας τη μεταθετικιστική προσέγγιση, αποτελεί μια απόπειρα να δημιουργηθεί «εν-τοπισμένη» γνώση (situated knowledge). Οι θεωρητικοί του standpoint φεμινισμού υποστηρίζουν πως η γνώση κατασκευάζεται πάντα με βάση μια συγκεκριμένη άποψη και μια συγκεκριμένη θέση (Steans 2016:144). Έτσι το φύλο γίνεται αντιληπτό ως κοινωνική θέση που

του Οίκου, στο επάνω δώμα, κατοικούν ως Έκπτωτες Θυγατέρες, ο Μεταμοντέρνος Φεμινισμός και οι Queer Προσεγγίσεις (Agathangelou και Ling 2004). Τέταρτον, το εγχείρημα της συζήτησης περί «ορατών και αοράτων» στην πειθαρχία των Διεθνών Σχέσεων συνοδεύεται από δυσκολίες λόγω του γεγονότος του εκατονταετούς βίου της, ο οποίος υπήρξε πλήρης διανοητικών αντιπαραθέσεων, οντολογικών διερωτημάτων επιστημολογικών προβληματισμών και μεθοδολογικών διλημμάτων.

Τι είναι φύλο;

Η Ann Oakley προσφέρει την θεωρητική επινόηση του κοινωνικού φύλου 'gender' ως αντιδιαστολή στο βιολογικό φύλο 'sex' για να αποσαφηνίσει πως το μεν «βιολογικό φύλο» αναφέρεται στις βιολογικές διαφορές μεταξύ αρσενικού και θηλυκού, το δε «κοινωνικό φύλο» σε αυτές που προσδιορίζονται κοινωνικά (Oakley 1972). Οι όροι «αρρενωπότητα» και «θηλυκότητα» δεν εννοιοδοτούνται με βάση τα βιολογικά χαρακτηριστικά αλλά είναι όροι που προσδιορίζονται κοινωνικά.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες αρχικά είχαν την άποψη πως υπάρχει μια άμεση και ευθύγραμμη εξέλιξη από το βιολογικό επίπεδο στο κοινωνικό, από το αρσενικό φύλο στην αρρενωπότητα και από το θηλυκό στην θηλυκότητα (Evans 2004:34-35). Τα άτομα δε που ήταν *ανεπαρκώς* αρρενωπά ή θηλυκά εκλαμβάνονταν ως μη φυσιολογικά ή αποκλείονταν κοινωνικά (Connell 1995). Αργότερα (το 1960) άρχισε να διατυπώνεται ο ισχυρισμός πως οι ρόλοι είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι και ιεραρχημένοι και πως μπορούν να τεθούν υπό αμφισβήτηση, να τους ασκηθεί κριτική και να αλλάξουν. Από το 1970 και μετά, το φύλο νοηματοδοτείται με κοινωνικούς και πολιτικούς όρους, ως σχέση, ως μια ανισότητα με κοινωνικές καταβολές (Delphy 1984). Στις δεκαετίες του 1970 και του 1980 επισημάνθηκε πως το φύλο όφειλε να ειδωθεί ως συλλογικό φαινόμενο και έγινε λόγος για *το σύστημα* (δηλαδή την πατριαρχία) το οποίο θεσμοθέτησε την ανδρική κυριαρχία (Millett 1977).

Η μεταμοντέρνα σκέψη έχει επίσης επηρεάσει τις προσεγγίσεις και τις εννοιοδοτήσεις του φύλου. Η Judith Butler (2009), χτίζοντας επάνω και επεκτείνοντας τις ιδέες του Foucault, αποκαθιστά την κατηγορία του φύλου στην ανάλυση της σεξουαλικότητας, επισημαίνοντας τον τρόπο με τον οποίο η ηγεμονική αιτιακή σχέση ανάμεσα στο βιολογικό φύλο, στο κοινωνικό φύλο και στην επιθυμία, «επιβάλλει» την ετεροσεξουαλική ταυτότητα. Επιπλέον, με τη θεωρία της επιτελεστικότητας³ αποδομεί την έμφυλη ταυτότητα ως έκφραση ενός υπάρχοντος εσωτερικού εαυτού, την

προσφέρει μια οπτική γωνία θέασης, κατανόησης και περιγραφής του κόσμου η οποία ανατρέπει τις ηγεμονικές περιγραφές του.

³ Η επιτελεστικότητα του φύλου, όπως αναπτύσσεται στην Μπατλερική θεώρηση, εξετάζει την αναλυτική κατηγορία του φύλου ως επιτελεστική στα πλαίσια συγκρότησης και διαμόρφωσης του υποκειμένου, προκειμένου να καταστεί κοινωνικά αναγνωρίσιμο (Butler 2009). Πολιτισμικά επηρεασμένες κανονιστικές πρακτικές και λόγος *υποχρεώνουν* το υποκείμενο να «είναι ένα δεδομένο φύλο», να «πράττει» δηλαδή, όπως ορίζει το φύλο του (Butler 2009: 189).

παρουσιάζει ως αποτέλεσμα, και όχι ως προϋπόθεση, των έμφυλων πρακτικών (Butler 2009).

Σήμερα το φύλο θεωρείται μια πολυεπίπεδη έννοια (Harding 1991). Είναι μια διάσταση της προσωπικής ταυτότητάς μας, η οποία καθορίζει την εικόνα του εαυτού μας, παράγεται και αναπαράγεται εντός συγκεκριμένων κοινωνικών και πολιτιστικών συγκειμένων και τοποθετεί αυτή την εικόνα σε συλλογικές ταυτότητες. Είναι μια πολιτισμική και ιστορική κατασκευή και αντιδιαστέλλεται με την έννοια του βιολογικού φύλου (sex). Η έννοια του φύλου αναφέρεται στους περίπλοκους τρόπους με τους οποίους οι κοινωνικές διαφορές μεταξύ των φύλων γίνονται δομικοί παράγοντες στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής, καθιστώντας το μια από τις οργανωτικές αρχές της κοινωνίας, το θεμέλιο των βασικών κοινωνικών θεσμών (οικογένεια, συγγένεια, κατανομή των κοινωνικών έργων κ.λπ.). Είναι η βάση των δεοντολογικών αξιών (normative values). Αυτές οι προσεγγίσεις τοποθετούν το φύλο στο ιστορικό συγκεκριμένο αποφεύγοντας τις κακοτοπιές τόσο της βουλευσιαρχίας όσο και της αιτιοκρατίας (Steans 1998:13).

Η (α)ορατότητα των γυναικών ως υποκειμένων γνώσης στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων

Μια χρήσιμη παρατήρηση, μετά την απόπειρα εννοιοδότησης του φύλου που προηγήθηκε, είναι πως το *φύλο* δεν ταυτίζεται με τις γυναίκες. Όμως μία από τις πρώτες διαπιστώσεις στις οποίες οδηγεί η χρήση των φακών του φύλου (ήταν και) είναι η αορατότητα (ή η περιορισμένη ορατότητα) των γυναικών και της σκέψης τους λόγω του φύλου τους.

Η πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος για την ιστορία της πειθαρχίας και των ιδεών των Διεθνών Σχέσεων με μελέτες όπως αυτή του David Armitage (2013) και εκείνη των Leira Halvard και Benjamin de Carvalho (2015), δίνουν την εντύπωση πως οι γυναίκες ήταν ανύπαρκτες στα πρώτα χρόνια της εγκαθίδρυσης του νέου επιστημονικού πεδίου, και αμέτοχες στις αντιπαραθέσεις για ζητήματα εξωτερικής πολιτικής.

Μελέτες, κυρίως προερχόμενες από άλλες επιστημονικές πειθαρχίες (ιστορία, πολιτική θεωρία, φιλοσοφία) επισημαίνουν τον αποκλεισμό των γυναικών από την πρώιμη φάση της ζωής του κλάδου (Owens 2018:1), καθιστούν ορατές τις φεμινίστριες της «φιλελεύθερης φεμινιστικής φάσης» των Διεθνών Σχέσεων την περίοδο του μεσοπολέμου γράφοντας για την Emily Greene Balch (Randall 1964), τη Barbara Wootton (Jacobs 2007), τη Jane Addams και την Alice Hamilton (Alonso 2003), και πληροφορούν πως πολλές γυναίκες έγραψαν επιστημονικά εγχειρίδια και συνέθεσαν οργανογράμματα για τη διδασκαλία της τότε νέας επιστήμης των Διεθνών Σχέσεων (Sluga 2014, 2017). Εντός του πεδίου των Διεθνών Σχέσεων η πλέον

αναγνωρίσιμη στοχάστρια, το έργο της οποίας αναλύεται σε μία (μόνο) μονογραφία⁴, είναι η Hannah Arendt (Owens 2007), ενώ πολύ πρόσφατες μελέτες αναλύουν τη σκέψη της Helena Swanwick (Ashworth 2011), της Simone Weil (Kinsella 2014), της Virginia Woolf (Wilson 2013).

Όμως ακόμη και σήμερα η ορατότητα και η αναγνωρισιμότητα των σύγχρονων γυναικών διεθνολόγων στο πεδίο των διεθνών σχέσεων είναι ελλιπής. Έχουν λιγότερες δημοσιεύσεις (ιδιαίτερα στα διεθνή επιστημονικά περιοδικά των Διεθνών Σχέσεων) (Gleditsch 1989:4) και παραπέμπονται λιγότερο στα διεθνή επιστημονικά περιοδικά Διεθνών Σχέσεων (Kardera 2013, Ferber and Brun 2011, Zigerell 2015), με εξαίρεση ίσως αυτά που εκδίδονται από Νορβηγούς (*Journal of Peace Research*) (Østby, Strand, Gleditsch and Nordas 2013). Εμπειρικές έρευνες καταδεικνύουν πως εξίσου λίγες είναι οι αναφορές στο έργο τους σε συνεδριακές εισηγήσεις και στην προς μελέτη βιβλιογραφία που προτείνεται στα οργανογράμματα -syllabi- των πανεπιστημιακών μαθημάτων στο πλαίσιο των Διεθνών Σπουδών (Kadera 2013). Η Roberts, παρατηρεί πως κατά τη διάρκεια του 9ου Παν-Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Διεθνών Σχέσεων το 2015, το αποτέλεσμα της απόφασης των διοργανωτών να δώσουν στις συνεδριακές αίθουσες τα ονόματα επιφανών διεθνολόγων θεωρητικών, κατέληξε στην ονοματοδοσία τους με ονόματα μόνο ανδρών στοχαστών (Roberts 2017:237).

Αυτές οι *παραλείψεις* και οι αποκλεισμοί έχουν γνωσιολογικές συνέπειες. Οι γυναίκες και η σκέψη τους αποκλείονται, μένουν αθέατες, ή παραγκωνίζονται και περιθωριοποιούνται εντός του «Οίκου» των Διεθνών Σχέσεων. Συνεπώς οι ηγετικές μορφές στη διανοήση των Διεθνών Σχέσεων, τα υποκείμενα γνώσης που «κατασκευάζουν» τον κόσμο, διαμορφώνουν τον κυρίαρχο, κάθε φορά, λόγο και καθίστανται *αναγνωρίσιμες* εντός του πεδίου, είναι άνδρες. Έτσι κανονικοποιούνται κάποιοι στοχαστές και άλλοι(ες) μένουν στη σφαίρα του αθέατου (Kadera 2013:465).

Το φύλο λοιπόν υπαγορεύει τη «μη αναγνωρισιμότητα» των γυναικών διεθνολόγων και τις εξάγει από το πεδίο ή τις περιθωριοποιεί (ως υποκείμενα γνώσης) τοποθετώντας τις σε έναν ομιχλώδη χώρο μειωμένης ορατότητας. Επιπλέον, οι έννοιες διαμορφώνονται με έναν μονομερή, αρρενωπό τρόπο και η πρόσληψη και η διαμεσολάβηση του τι είναι ο κόσμος και τι συμβαίνει σε αυτόν εκφράζει κυρίως την αρρενωπή του θεώρηση.

Έτσι, παρά το γεγονός πως υπάρχει κάποια αποδοχή των ζητημάτων τα οποία απασχολούν τις φεμινίστριες εντός του πεδίου των Διεθνών Σχέσεων, παραμένει το θεμελιώδες ερώτημα «κάνουν οι φεμινίστριες Διεθνείς Σχέσεις;» με όρους μεθοδολογίας (Riffkin-Ronnigan, 2013). Αυτό σημαίνει πως συνεχίζουν να υφίστανται δυσκολίες και παρεξηγήσεις επιστημολογικές και μεθοδολογικές (Tickner 1997, Riffkin-Ronnigan 2013). Το δε έργο των φεμινιστριών, όσον αφορά τη μελέτη της

⁴ Έχουν γραφτεί όμως πολλές μελέτες για την Hannah Arendt οι οποίες ανήκουν στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης, της πολιτικής φιλοσοφίας, της ιστορίας της μαρξιστικής σκέψης κ.λπ

διεθνούς πολιτικής, συχνά δεν εκλαμβάνεται ως συνεισφορά στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων (Schouten 2009).

Ορατότητες λόγω συμπερίληψης: φεμινιστικός στοχασμός στις Διεθνείς Σχέσεις

Το φύλο εισβάλλει στην πειθαρχία των Διεθνών Σχέσεων στο τέλος της δεκαετίας του 1980, με την έναρξη της τέταρτης μεγάλης συζήτησης: της έλευσης του μεταθετικισμού και του κονστρουκτιβισμού. Το 1999 ξεκινά η έκδοση του πρώτου επιστημονικού φεμινιστικού περιοδικού Διεθνών Σχέσεων, *The International Feminist Journal of Politics*. Με αναφορά στο διάστημα από τη στιγμή της συνάντησης του φύλου με τη μελέτη των διεθνών σχέσεων ως σήμερα, συχνά γίνεται λόγος για τρία κύματα φεμινιστικής σκέψης (Steans 2006), τρεις γενιές φεμινιστριών στοχαστριών (Ann Tickner) ή τρία εγχειρήματα φεμινιστικής γνώσης (Peterson 2004) εντός των διεθνών σχέσεων. Κάθε ένα από αυτά τα κύματα, τα εγχειρήματα ή κάθε μία από αυτές τις γενιές, έθεσε και υπηρέτησε διαφορετικούς στόχους. Αν λοιπόν υιοθετήσουμε το σχήμα των τριών γενεών στην προσπάθεια της χαρτογράφησης της «δράσης» του φύλου, θα λέγαμε πως η πρώτη γενιά αποκάλυψε τους αποκλεισμούς και τις έμφυλες προκαταλήψεις του κυρίως ρεύματος (mainstream) των Διεθνών Σχέσεων, εστιάζοντας τόσο στους περιορισμούς των κρατοκεντρικών αναλύσεων όσο και του θετικισμού, κατέστησε τις γυναίκες ορατές στη διεθνή πολιτική ως κοινωνικά, οικονομικά και πολιτικά υποκείμενα, ανέλυσε το πως οι έμφυλες ανισότητες ήταν ενσωματωμένες στις πρακτικές των διεθνών σχέσεων και τέλος ανέδειξε τις γυναίκες ως υποκείμενα γνώσης, ικανά να παράξουν γνώση λόγω του τόπου από τον οποίο κοιτάζουν τον κόσμο, και λόγω των βιωμένων ενσώματων εμπειριών τους. Η δεύτερη γενιά εξέτασε τους τρόπους και τις διαδικασίες με τις οποίες κατασκευάζονται και αναπαράγονται οι «αρρενωπότητες» και οι «θηλυκότητες» και εισήγαγε τη σημασία της queer σεξουαλικότητας στις Διεθνείς Σχέσεις. Η τρίτη γενιά εστίασε στις έμφυλες σχέσεις εκτός του δυτικού συγκείμενου υπό το πρίσμα των αποικιοκρατικών διεθνών σχέσεων (Grewal and Kaplan 1994, Chowdhry and Nair 2002).

Η πρώτη γενιά

α. Αποκάλυψη των αρρενωπών προκαταλήψεων στο πεδίο των Διεθνών Σχέσεων

Η Reinhartz συνόψισε σε μια πρόταση τους στόχους της φεμινιστικής έρευνας και την επιδιωκόμενη ορατότητα μέσω του εγχειρήματος. Έγραψε: «ο στόχος της φεμινιστικής έρευνας είναι να κάνει ορατό το αόρατο, να φέρει τις ζωές των γυναικών στο κέντρο, να καταστήσει το ασήμαντο σημαντικό, να ρίξει φως στις γυναίκες ως ικανές δρώσες και να

εννοήσει τις γυναίκες ως υποκείμενα κι όχι ως αντικείμενα γνώσης» (Reinharz 1992: 248). Δεν είναι απαραίτητη η αφοσίωση σε μία, εκ των προτέρων ορισμένη, μεθοδολογία η οποία θα εγγυάται την ορθότητα των ευρημάτων (Reinharz 1992:243) ούτε υπάρχει μία μόνο φεμινιστική μέθοδος (Harding 1987) και αμφισβητούνται οι διχοτομίες λογικό/συναισθηματικό, αντικειμενικό/υποκειμενικό, παγκόσμιο/τοπικό, δημόσιο/ιδιωτικό όπου πάντα το πρώτο μέρος του σχήματος αξιολογείται ως καλύτερο του δεύτερου (Sjoberg and Tickner 2013:173). Σημαντική είναι η ανάδειξη της αλληλεξάρτησης ιδιωτικού και δημόσιου στο φεμινιστικό σύνθημα «το προσωπικό είναι και πολιτικό» (Hanish Carol 1969) και αργότερα στη διαπίστωση και αναστοχαστική διεργασία της παρατήρησης πως «το διεθνές είναι και προσωπικό και το προσωπικό είναι και διεθνές» στο *Bananas, Beaches and Bases* της Cynthia Enloe (1990).

Επίσης, οι φεμινίστριες στοχάστριες αυτής της γενιάς άσκησαν κριτική στην οικουμενικότητα της γνώσης και στην αντικειμενικότητα που αυτή διεκδικεί, διερευνώντας το τίπος συμφέροντα εξυπηρετούνται από την παραγωγή της. Ισχυρίστηκαν πως η γνώση είναι πολιτική και αντανάκλα τη σχέση μεταξύ του γνωρίζοντος και του γνώσιμου (Χρυσόχοου 2017:94). Απέρριψαν το θετικιστικό δόγμα της *ά-τοπης* θέασης του κόσμου και υιοθέτησαν μια μεταθετικιστική προσέγγιση. Θεώρησαν πως οι ερευνητές/τριες είναι κομμάτι ενός κόσμου που διαρκώς μεταβάλλεται πάντα επηρεασμένος από τον τρόπο που μελετάται (Ackerly and True 2010), πως κατασκευάζουν την «πραγματικότητα» ως έμφυλα υποκείμενα και τείνουν να προσεγγίζουν τον κόσμο μέσα από τους «φακούς του φύλου» (Lipsitz Bem 1993) με αποτέλεσμα το φύλο να μην απομειώνεται εκλαμβανόμενο απλά ως μια μεταβλητή που βρίσκεται «εκεί έξω». (Steans 2016).

Η φεμινιστική σκέψη και προσέγγιση εξέθεσε το εύρος των υφιστάμενων έμφυλων προκαταλήψεων αποκαλύπτοντας τον *ανδροκεντρισμό* των Διεθνών Σχέσεων (Peterson 2004:37) οι οποίες εκλάμβαναν την αρρενωπότητα ως νόρμα, αναπαρήγαγαν την διχοτομία δημόσιο-ιδιωτικό, κατασκεύαζαν με «αρρενωπό τρόπο» έννοιες όπως η κυριαρχία, η εθνική ασφάλεια και η ισχύς και επιπλέον εστίαζαν στις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα στο δημόσιο χώρο (πόλεμος, εξωτερική πολιτική) στον οποίο δρούσαν και κυριαρχούσαν οι άνδρες.

β. Ορατότητα των γυναικών ως κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών υποκειμένων

Οι φιλελεύθερες φεμινίστριες εισήγαγαν στη μελέτη των Διεθνών Σχέσεων την *απλή* ερώτηση «που είναι οι γυναίκες;» διαπιστώνοντας την απουσία τους ως δρώσες ή (και) την υπο-εκπροσώπησή τους στην «υψηλή πολιτική» (εξωτερική πολιτική και διπλωματία) (McGlen and Sarkees 1993, Enloe 1990), προβληματίστηκαν για τις αιτιάσεις αυτού του φαινομένου και τη διασύνδεσή του με τις έμφυλες διακρίσεις που απέκλειαν τις γυναίκες από τη συμμετοχή σε θέσεις εξουσίας και επιρροής στις διεθνείς σχέσεις και τη διεθνή πολιτική (Millenium 17 (3) 1988) και επιδίωξαν να

τοποθετήσουν τις γυναίκες στο πεδίο ως δρώσες (Seagar and Olson 1986). Συζήτησαν την υποδεέστερη κοινωνική, οικονομική και πολιτική θέση τους με όρους γυναικείων ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Βλ. ενδεικτικά Bunch 1995, Cook 1994, Kerr 1993) και προβληματίστηκαν γύρω από τη συμμετοχή των γυναικών στην ανάπτυξη (Βλ. Boserup 1989).

Η πραγματικότητα του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική εξουσία και το δημόσιο χώρο, η συνεπακόλουθη απουσία τους από τις αποφάσεις και τις συζητήσεις που σχετίζονταν με τον πόλεμο, αλλά και η δυναμική συμμετοχή τους στον ακτιβιστικό φεμινισμό για τον αποπλισμό και το τέλος της βίας στις αρχές του εικοστού αιώνα (βλ. Mayer 1999) οδήγησε στην κατασκευή του ουσιοκρατικού δίπολου πλέγματος θηλυκότητα-ειρήνη/αρρενωπότητα-βία (Steans 2016), το οποίο προωθήθηκε αρχικά από τις φεμινίστριες διεθνολόγους.

Ο πόλεμος δεν αποτελούσε, τότε, αντικείμενο των φεμινιστικών Διεθνών Σχέσεων. Η νεότερη γενιά των φεμινιστριών στοχαστριών της ασφάλειας ήταν εκείνη που διερωτήθηκε σχετικά με τις συνέπειες του πολέμου για τα έμφυλα άτομα, έφερε τις γυναίκες στο πεδίο της έρευνας για την ασφάλεια ως δρώντα υποκείμενα πολιτικής βίας (Sjoberg & Gentry 2007, Alison 2009), αποδόμησε το προαναφερθέν δίπολο πλέγμα (Sylvester 2010) και προκάλεσε εντάσεις εντός της σκηνης των φεμινιστικών Διεθνών Σχέσεων. Έτσι οι γυναίκες έγιναν ορατές στο πεδίο ως υποκείμενα εμπρόθετης δράσης με συμμετοχή σε εγκλήματα πολέμου, ικανές να ασκήσουν (ακραία) βία (όπως στη Ρουάντα, στη Γιουγκοσλαβία, πρόσφατα στη Συρία και αλλού), και ικανές να λαμβάνουν μέρος σε τρομοκρατικές ενέργειες (Βλ. Gentry and Sjoberg 2010, Sjoberg, Cooke and Neal 2010).

γ. Ορατικοποίηση των έμφυλων ανισοτήτων

Ο μαρξιστικός και ο κριτικός φεμινισμός, εστιάζοντας στο φύλο ως κοινωνική σχέση ανισότητας, συνέβαλαν στην όξυνση της όρασης των διεθνολόγων στοχαστών/τριών. Οι μαρξίστριες φεμινίστριες εστίασαν κυρίως στην πατριαρχία που ήταν ενσωματωμένη στη διεθνή πολιτική οικονομία και έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στο πως με υλικούς όρους δομούνται οι ανισότητες και αναπαράγονται οι κοινωνικές σχέσεις. Οι δε στοχαστρίες του κριτικού φεμινισμού, όπως η Sarah Brown, υποστήριζαν πως όταν «*το φύλο εκλαμβάνεται τόσο ως μια κατασκευασμένη ανισότητα όσο και κοινωνική διαφορά, τότε μπορεί να εκληφθεί ως το αποτέλεσμα των κοινωνικών διαδικασιών υποτέλειας και το ζήτημα του φύλου στις Διεθνείς Σχέσεις μπορεί να τύχει διαχείρισης ως ζήτημα συστημικής κυριαρχίας*» (Brown 1988:471, Withworth 1997). Υπό αυτή την έννοια λοιπόν τα δύο ρεύματα σκέψης συμφώνησαν πως οι σχέσεις της έμφυλης ανισότητας κατασκευάζονται και αναπαράγονται με πολύπλοκους τρόπους και μέσα, σε πολλά επίπεδα (τοπικό, εθνικό, διεθνές και υπερεθνικό) και οι εμπλεκόμενοι σε αυτή τη διαδικασία είναι (μεταξύ άλλων) τα κράτη και οι θεσμοί.

Τα σημεία απόκλισης των δύο αυτών προσεγγίσεων επέτρεψε την περαιτέρω εμβάθυνση της σκέψης και τη διεύρυνση του ορατού πεδίου στη μελέτη των διεθνών σχέσεων. Οι κριτικές φεμινίστριες, αποδεχόμενες την «μαρξιστική» επισήμανση, πως όλοι ζούμε σε έναν καπιταλιστικό κόσμο και επομένως εμπλεκόμαστε στο σύστημα το οποίο αναπαράγει συγκεκριμένες μορφές κοινωνικών ανισοτήτων, προχώρησαν αποδίδοντας μεγαλύτερη σημασία στη δύναμη των ιδεών και στον ρόλο του πολιτισμού στην επιβίωση και αναπαραγωγή των έμφυλων ανισοτήτων σε διάφορες χώρες και κοινωνίες. Μάλιστα η Whitworth εστίασε το ενδιαφέρον της στους διεθνείς θεσμούς και ισχυρίστηκε πως οι ιδέες, οι κοινωνικές δυνάμεις και οι υλικές συνθήκες αλληλενεργούν στην αναπαραγωγή κοινωνικών πρακτικών, θεσμών και διεθνών οργανισμών (Witworth 1997).

Επιπλέον, η παρατήρηση της Tickner περί κατασκευής των «ανδρικών» και των «γυναικείων» ρόλων στη βάση της διχοτομίας «εργασία»/«οικία» (Tickner 1992) έθεσε επιστημολογικά ζητήματα σχετικά με την διασύνδεση της αιτίας με τη γνώση και αυτών των δύο με την αρρενωπότητα. Έτσι εισήχθησαν τα έμφυλα υποκείμενα και οι έμφυλες υποκειμενικότητες στο πεδίο της μελέτης της διεθνούς πολιτικής οικονομίας, θέτοντας προκλήσεις στον «κρατοκεντρικό» προσανατολισμό και στο κύριο ενδιαφέρον του για τις αγορές (Youngs 1999). Ο *rational homo economicus* άρχισε να εκλαμβάνεται ως κατασκευή, βασισμένη στην ιδέα ότι το ορθολογικά σκεπτόμενο, ιδιοτελές και οφελμιστικό πράττων άτομο, το στερημένο από αισθήματα και συναισθήματα που μπορούσαν να υποκινήσουν τη συμπεριφορά του, άρρηκτα συνδεδεμένη με τον αστό άνδρα, ο οποίος μάλιστα εκπροσωπούσε την ανθρωπότητα στο σύνολό της (Nelson 1988:15).

Αποκαλύφθηκαν έτσι οι αδυναμίες και οι ανεπάρκειες του θετικισμού και του ορθολογισμού και ξεκίνησε η προσπάθεια δημιουργίας εναλλακτικών θεωρητικών εργαλείων πέρα από την αρρενωπή (*masculinist*) επιστημολογία (Tickner 1992:202). Η φεμινιστική ανάλυση μπορούσε να αντισταθεί στο κυρίαρχο παράδειγμα του εστιασμού στην ανάλυση των σχέσεων της αγοράς και της μελέτης της συμπεριφοράς των κρατών και του καπιταλισμού, και να εστιάσει στην ανάλυση και κατανόηση του πώς η παγκόσμια οικονομία επιδρά σε όσους/όσες βρίσκονται στις σφαίρες των αγορών, του κράτους και των νοικοκυριών (Tickner 1992).

Οι δε φεμινιστικές προσεγγίσεις της διεθνούς πολιτικής οικονομίας κατέστησαν ορατά ποικίλα ελλείμματα. Η φιλελεύθερη φεμινιστική προσέγγιση επεδίωξε να «τοποθετήσει» τις γυναίκες εντός του πεδίου (Vickers 1991), ενώ η εμπειρική έρευνα αποκάλυψε σημαντικές ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και του ελέγχου των οικονομικών πόρων, της πρόσβασης στην εργασία και την απασχόληση, της εργασιακής ασφάλειας και επισφάλειας, της έμφυλης κατανομής στα επαγγέλματα, κ.λπ. (Πετρινώτη 2010).

δ. Ανάδειξη των γυναικών ως υποκειμένων γνώσης

Ένας από τους στόχους του φεμινισμού και του φεμινιστικού κινήματος υπήρξε και παραμένει η ενδυνάμωση των γυναικών και η χειραφέτησή τους. Μέρος αυτού του εγχειρήματος ήταν και η αποκάλυψη των έμφυλων προκαταλήψεων που υπάρχουν στην παραγωγή της γνώσης. Ο standpoint φεμινισμός ισχυρίζεται πως η γνώση που κατασκευάζεται από τις γυναίκες είναι εν-τοπισμένη, αποτέλεσμα των γυναικείων εμπειριών και βιωμάτων. Αυτή η θέση, αν και θεωρήθηκε ουσιοκρατική, προσέφερε την ιδέα των «φακών του φύλου» μέσω των οποίων μπορεί κάποιος να προσεγγίσει και να αντιληφθεί τον κόσμο με έναν διαφορετικό τρόπο. Αυτό επηρέασε βαθιά τη μελέτη των διεθνών σχέσεων, καθιστώντας ορατές διαστάσεις και χώρους που παρέμεναν είτε κρυμμένοι είτε περιθωριοποιημένοι. Ο ισχυρισμός των Peterson και Runyan πως «η γνώση που παράγουμε, η δουλειά που κάνουμε και η εξουσία που διαθέτουμε είναι βαθύτατα διαμορφωμένα από τις έμφυλες προσδοκίες» (Peterson and Runyan 1993:18) αμφισβητεί τις κυρίαρχες θέσεις των Διεθνών Σχέσεων και θέτει ερωτήματα σχετικά με το τί είναι σημαντικό και τί ασήμαντο, τί βρίσκεται στο κέντρο και τί στο περιθώριο. Οι προσεγγίσεις των διεθνών σχέσεων μέσα από τους «φακούς του φύλου» θέλουν να τονίσουν πως «οι προσεγγίσεις είναι πράξεις πολιτικές όχι υπαγορευμένες από τη βιολογία» (Peterson and Runyan 1993:18).

Η χρήση των «φακών του φύλου» επιτρέπει τον εστιασμό στο φύλο ως σχέσεων εξουσίας, γεγονός που καθιστά ορατές πολλές διαστάσεις τις έμφυλης ανισότητας στις διαδικασίες και πρακτικές των διεθνών σχέσεων που σχετίζονται τόσο με τις διαπροσωπικές σχέσεις όσο και με τους θεσμούς και τις δομές που αναπαράγουν έμφυλες ανισότητες φυσικοποιώντας τες. Η στροφή από το βιολογικό φύλο (sex) στο κοινωνικό φύλο (gender) εμπεριέχει την ανάγκη για το πέρασμα από την εμπειρική συμπερίληψη των γυναικών, στον, δια της αναλυτικής σκέψης, αναστοχασμό των κυρίαρχων εννοιών του πεδίου, οι οποίες κατασκευάστηκαν με τον προνομιακό αρρενωπό τρόπο σκέψης και παραγωγής γνώσης (Peterson 2004:41). Έτσι εισήχθη στις Διεθνείς Σχέσεις μια standpoint αναστοχαστική προσέγγιση.

Δεύτερη γενιά

Αποδόμηση και ορατικοποίηση των τρόπων κατασκευής των έμφυλων ταυτοτήτων: τι 'βλέπουν' πλέον οι διεθνολόγοι

Οι φεμινίστριες των Διεθνών Σχέσεων, αλλά και όσοι/ες ασκούν κριτική στη δουλειά τους, έχουν παραδεχτεί πως από τη στιγμή που το φύλο είναι σχεσιακό, θα πρέπει να δοθεί προσοχή και στον τρόπο που παράγονται και αναπαράγονται όχι μόνο οι θηλυκότητες, αλλά και οι αρρενωπότητες στις διεθνείς σχέσεις.

Η μελέτη (εμπειρική και θεωρητική) των ανδρών και των αρρενωποτήτων ήταν πάντα μέρος των φεμινιστικών Διεθνών Σχέσεων. Η Cynthia Enloe έχει ισχυριστεί πως για να μπορέσει κανείς να κατανοήσει το πως λειτουργούν οι έμφυλες σχέσεις θα πρέπει να εξετάσει το «πότε και πού η αρρενωπότητα είναι πολιτικά εδραιωμένη» αλλά και να δώσει σημασία στις ζωές των γυναικών (Interview with Prof. Cynthia Enloe

2001: 663). Η Enloe έχει εστιάσει στις «πολλαπλές αρρενωπότητες», στο πως αυτές χειραγωγούνται, στο ποιά είναι τα κίνητρα όσων τις χειραγωγούν και τις συνέπειες που αυτή η χειραγωγή έχει στη διεθνή πολιτική (ibid). Η Marysia Zalewski, η Jane Parpart, η Charlotte Hooper, ο Bob Pease και η Keith Pringle έχουν ιδιαίτερα ασχοληθεί με την κατασκευή των αρρενωποτήτων στις Διεθνείς Σχέσεις. Η μελέτη των αρρενωποτήτων στις Διεθνείς Σχέσεις εστιάζει στην πολιτισμική και κοινωνική διάσταση της κατασκευής και παραγωγή τους (Pease and Pringle 2002).

Οι μεγαλύτερες όμως προκλήσεις που κλήθηκε να διαχειριστεί το κυρίως ρεύμα των Διεθνών Σχέσεων προήλθε από την είσοδο της μεταδομιστικής φεμινιστικής σκέψης στη μελέτη των διεθνών σχέσεων. Σύμφωνα με τη μεταδομιστική σκέψη η «αλήθεια» και οι εννοιοδοτήσεις καθώς και οι ποικίλες μορφές ταυτοτήτων βρίσκονται πάντα υπό αμφισβήτηση. Υπό αυτό το πρίσμα ο αναστοχασμός γύρω από τα θεωρητικά εργαλεία των διεθνών σχέσεων κρίνεται απαραίτητος. Οι μεταδομίστριες φεμινίστριες εκλαμβάνουν τους όρους «γυναίκα», «άνδρας» και «φύλο» ως ρηματικές κατασκευές και αμφισβητούν την πρόσληψή τους ως σταθερές (μη μεταβαλλόμενες) και συνεκτικές κατηγορίες ανάλυσης (Christine Sylvester, Marysia Zalewski, Spike Peterson) (Hirschman 1992), διότι κάτι τέτοιο προϋποθέτει πως οι άνθρωποι του ίδιου φύλου, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους τάξη και το πολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου διαβιούν, είναι μία ομοιογενής ομάδα σαφώς καθορισμένη και προϋπάρχουσα της ίδιας της ανάλυσης. Επιπλέον επισημαίνουν πως το φύλο είναι το πολιτισμικό μέσο δια του οποίου το βιολογικό φύλο παράγεται και εγκαθιδρύεται ως *pre-discursive* ή ως προϋπάρχον της κουλτούρας και ως προϊόν των ιστορικά προσδιορισμένων σχέσεων εξουσίας (Butler 2009).

Βάσει αυτής της θέσης οι queer Διεθνείς Σχέσεις δεν έχουν ως αντικείμενο μόνο τη συμπερίληψη του παραμελημένου ζητήματος της σεξουαλικότητας στη μελέτη των διεθνών σχέσεων (Wilcox 2014:612). Ο σκοπός τους είναι να επισημάνουν τις ετεροκανονιστικές αλλά και τις ομοκανονιστικές παραδοχές πίσω από τις θεωρίες και πρακτικές των «ορθόδοξων» Διεθνών Σχέσεων. Ερευνούν τον τρόπο με τον οποίο οι queer υποκειμενικότητες και πρακτικές καθίστανται αντικείμενο πειθάρχησης⁵, κανονικοποίησης και κεφαλαιοποίησης από τα κράτη, τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ) και τις διεθνείς εταιρείες, ενώ ταυτόχρονα αναζητούν τρόπους αντίστασης στις εν λόγω πρακτικές. Όπως ήταν αναμενόμενο ένα κομμάτι της έρευνας εστίασε επίσης στην πολιτεϊότητα (citizenship) και τη συσχέτισή της με τη σεξουαλικότητα των εν δυνάμει πολιτών (Bell & Binnie 2000, Richardson 2015), και ένα άλλο στα ανθρώπινα δικαιώματα (Altman and Symons 2016:74).

⁵ Η ιστορία βρίθει παραδειγμάτων άσκησης κρατικού ελέγχου στις σεξουαλικές πρακτικές αλλά και στοχοποίησης όσων παρέκκλιναν από την παράδοση και τις υπάρχουσες σεξουαλικές νόρμες. Σχετικά με την εξολόθρευση των ομοφυλόφιλων στη ναζιστική Γερμανία, ενδεικτικά βλ. Pryke S., 1998, Nationalism and sexuality, what are the issues? *Nations and Nationalism* 4, pp.529-46. Σχετικά με τη διεθνοποίηση του ζητήματος της ομοφυλοφιλίας και την ποινικοποίησή της στην Αφρική ως δυτική πολιτισμική επιρροή, και πρακτική αντίθεση στο αποικιοκρατικό παρελθόν ενδεικτικά βλ. Rao, R., 2014, The locations of homophobia. *London Review of International Law*, 2, 169–199.

Τρίτη γενιά

Καθιστώντας ορατές τις φυλετικές και αποικιακές διαστάσεις των διεθνών σχέσεων

Τόσο ο μεταδομικός όσο και ο μεταποικιακός φεμινισμός επισημαίνουν τις διαφορές που υφίστανται όχι μόνο μεταξύ όσων ανήκουν σε διαφορετικό φύλο αλλά και εκείνων που ανήκουν στο ίδιο. Λαμβάνουν υπόψη τους τις διαφορές μεταξύ ομόφυλων ανθρώπων οι οποίοι βιώνουν το φύλο τους σε διαφορετικά πολιτιστικά συγκείμενα τα οποία επίσης επηρεάζουν την ίδια την κατασκευή του φύλου. Ιδιαίτερα ο μεταποικιακός φεμινισμός άσκησε κριτική στο εγχείρημα του Διαφωτισμού και στις πρακτικές της κατασκευής του «Άλλου», αποκαλύπτοντας συχνά νέες μορφές ιμπεριαλισμού και αποικιοκρατικής κυριαρχίας. Οι σύγχρονες λοιπόν Διεθνείς Σχέσεις και οι φεμινίστριες διεθνολόγοι, υιοθέτησαν μια προσέγγιση που επέτρεπε τη θέαση της έμφυλης διαφορετικότητας μεταξύ των ανθρώπων, του διαφορετικού πολιτισμικού πλαισίου εντός του οποίου αυτοί διαμορφώνονται και ενεργούν, και των διαφορετικών και συχνά αλληλεξαρτώμενων μορφών καταπίεσης και διακρίσεων (λόγω, φυλής, θρησκείας, τάξης, σεξουαλικών προτιμήσεων, κ.λπ) που υφίστανται (Βλ. Chowdhry and Ling 2010, Shilliam 2010). Άσκησαν κριτική στον τρόπο που εκλαμβάνεται και υλοποιείται η ανάπτυξη και οι δράσεις των πολυεθνικών εταιρειών σε πολλά μέρη του υπό ανάπτυξη κόσμου (Rathgeber 1990), και συζήτησαν (όχι πάντα ειρηνικά) για «τα γυναικεία δικαιώματα ως ανθρώπινα δικαιώματα». Άλλωστε η μεγάλη διανοητική σύγκρουση γύρω από την οικουμενικότητα και το σχετικισμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων απασχόλησε και τις φεμινίστριες διεθνολόγους (Βλ. Steans 2007) ενώ η δυσκολία της διαχείρισης (θεωρητικής και πρακτικής) των ζητημάτων των διακρίσεων λόγω φύλου, όταν αυτές εμπλέκουν διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα, οδήγησαν σε εντάσεις εντός του πεδίου των φεμινιστικών διεθνών σχέσεων (Sylvester 2010).

Συμπερασματικές Σκέψεις

Στον εκατονταετή βίο της επιστημονικής πειθαρχίας των Διεθνών Σχέσεων υπήρξαν *α-πείθαρκες στιγμές* (Sjoberg 2017:168) που τον εμπλούτισαν. Πολλές από αυτές οφείλονται στην είσοδο του φύλου στο πεδίο της, γεγονός που έθεσε οντολογικές, επιστημολογικές και μεθοδολογικές προκλήσεις, αμφισβήτησε τα μέχρι τότε αποδεκτά όρια και στους κανόνες *ορθο-δοξίας* που διατηρούσαν την (έστω και μερική) ευταξία της και όξυνε την όρασή της.

Πρώτα απ' όλα «το φύλο» υπενθύμισε, με εμφατικό τρόπο, πως οι Διεθνείς Σχέσεις είναι *ανθρώπινες σχέσεις* που διενεργούνται, όχι από αφηρημένες (στερημένες δηλαδή από φυσικό σώμα) δρώσες οντότητες, αλλά από ενσώματα άτομα που «κατασκευάζονται» ταυτοτικά σε συγκεκριμένα ιστορικοπολιτισμικά συγκείμενα, δρουν ως άτομα, ή ως ομάδες, διαμορφώνουν τις δομές και τους θεσμούς, επιτελούν ρόλους και λειτουργίες, ασκούν πρακτικές, παίρνουν αποφάσεις, υφίστανται συνέπειες

και ερμηνεύουν και κατασκευάζουν τον κόσμο. Το φύλο κινήθηκε μέσα στην *κλασική* διεθνολογική θεματολογία (πόλεμος, ασφάλεια, κυριαρχία, ισχύς, ηγεμονία, εξωτερική πολιτική...) με κριτική διάθεση θέτοντας *απλά* ερωτήματα (ποιός; πού; με ποιό τρόπο; γιατί;) ικανά να αποδομήσουν τις ισχύουσες ως τότε κατασκευές. Οι φεμινίστριες στοχάστριες των Διεθνών Σχέσεων αναζήτησαν απαντήσεις χρησιμοποιώντας διαφορετικές ερευνητικές μεθόδους που υπηρετούσαν κάθε φορά τους στόχους τους και αποδεδεσμεύτηκαν από την «μεθοδολογική υποχρέωση» που υπαγόρευε η Πειθαρχία.

Αυτή η νέα προσέγγιση είχε συνέπειες διεύρυνσης και εμβάθυνσης. Εμφυλοποιήθηκαν τα υποκείμενα της γνώσης, διαπιστώθηκαν οι απουσίες λόγω φύλου, ξεκίνησε η επώδυνη διαδικασία της συμπερίληψης και της «συμμόρφωσης» όσων βρισκόνταν εκτός των πυλών του «Οίκου των Διεθνών Σχέσεων» αλλά και των προϊόντων του αναστοχασμού τους. Οι νέοι τόποι θέασης του κόσμου μετέβαλαν όχι μόνο την αποτύπωση της εικόνας του αλλά και τον ίδιο. Τα ερμηνευτικά διχοτομικά σχήματα αμφισβητήθηκαν και αποκαλύφθηκε η δυσκολία της συνοριοθέτησης του «εντός» και του «εκτός», οι κυρίαρχοι λόγοι επαναθεωρήθηκαν και έγιναν ορατά πάμπολλα νέα θεωρητικά νήματα και νοήματα που διαπλέκονται μεταξύ τους και καλούν προς μελέτη όχι μόνο υπό την κυρίαρχη οπτική αλλά και υπό εναλλακτικούς κριτικούς «φακούς» *φύλου*.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ackerly B and True J (2010) *Doing Feminist Research in Political and Social Science*. New York: Palgrave Macmillan.

Agathangelou A and Ling L (2004) The House of IR: From Family Power Politics to the Poisies of Worldism. *International Studies Review*, 6: 21-49.

Αθανασίου Α (2011) *Επιτελεστικότητα και Επισφάλεια: Η Τζούντιθ Μπάτλερ στην Αθήνα*. Αθήνα: Νήσος.

Αθανασίου Α (επιμ.) (2006) *Φεμινιστική Θεωρία και Πολιτισμική Κριτική*. Αθήνα: Νήσος.

Alison M (2009) *Women and Political Violence: Female Combatants in Ethno-National Conflict*. London: Routledge.

Alonso H (2003) *Addams Jane, Emily Balch and Alice Hamilton, Women at teh Hague*. USA: University of Illinois.

Altman D and Symons J (2016) *Queer Wars*. Cambridge: Polity Press.

Armitage D (2013) *Foundations of Modern Thought*. Cambridge. Cambridge University Press.

Ashworth L (2011) *Feminism, War, and the Prospects for Peace: Helena Swanwick (1864-1939) and the Lost Feminists of Interwar International Relations*, *International Feminist Journal of Politics*, 13 (1): 25-43.

Bell D and Binnie J (2000) *The Sexual Citizen: Queer Politics and Beyond*. Cambridge: Polity Press.

Boserup E (1989) *Women's Role in Economic Development*, London: Earthscan.

Brown S (1988) *Feminism, International Theory, and International Relations of Gender Inequality*. *Millenium Journal of International Studies* Vo.17 (3): 461-475.

Bunch C (1990) *Women's rights as Human Rights: toward a re-vision of human rights*, *Human Rights Quarterly*, 12 (4): 486-498.

Butler J (2009) *Αναταραχή Φύλου* (μτφρ. Γ. Καράμπελας, επιμ. Β. Καντζά, επιμτρ. Α. Αθανασίου), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Butler J (2008) *Σώματα με σημασία: Οριοθετήσεις του «φύλου» στο λόγο*. (μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, εισαγωγή και επιστημ. επιμ Α. Αθανασίου). Αθήνα: Εκκρεμές.

Chowdhry G and Nair S (2002) *Power Postcolonialism and International Relations: Reading Race, Gender and Class*. London: Routledge.

Chowdhry G and Ling L (2010) *Race(ing) International Relations: A Critical Overview of Postcolonial Feminism in International Relations*. *The International Studies Encyclopedia*. Denmark: Robert A. Blackwell Publishing.

Connell R (1995) *Gender and Power*. Cambridge: Polity Press.

Cook R (1994), *Human Rights of Women: National and International Perspectives*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Coole D (1989) *Women in Political Theory: From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Delphy C (1984) *Close to Home: A Materialist Analysis of Women's Oppression*. London: Hutchinson.

Delphy C and Leonard D (1992) *Familiar Exploitation*. Cambridge: Polity Press.

Enloe C (1990) *Bananas, Beaches and Bases*. USA: University of California Press.

Evans M (2004) *Φύλο και Κοινωνική Θεωρία*, (μετ. Α. Κιουπκιολής). Αθήνα: Μεταίχμιο.

Ferber M and Brun M (2011) The Gender Gap in Citations: Does It Persist? *Feminist Economics*, 17 (1):151-158.

Halperin D (1995). *Saint Foucault: Towards a Gay Hagiography*. New York: Oxford University Press.

Halvard L and de Carvalho B (2015) *Historical International Relations, Vol. II: The History of International Thought*. London: Sage.

Harding S (1987) *Feminism and Methodology*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Hanish C (1969) The Personal is Political. *Notes from the Second Year: Women's Liberation, Major Writing of the Radical Feminists*. pp.76-78.

Hirschman N (1992) *Rethinking Obligation*. Cornell University Press.

Hooper C (2008) *Manly States. Masculinities, International Relations, and Gender Politics*. New York: Columbia University Press.

Gleditsch N (1989) Focus on: *Journal of Peace Research, Journal of Peace Research* 26 (1): 1-5.

Grewal I and Kaplan C (1994) *Scattered Hegemonies: Postmodernity and Transnational Feminist Practices*. London:Minnesota Press.

Jacobs E (2007) An organizing Female with a Briefcase: Barbara Wootton, Political Economy, and Social Justice, 1920-1950, *Women's History Review* 16 (3): 431-446.

'Interview with Professor Cynthia Enloe' carried out at the February 2001 Annual Convention of the ISA in Chicago. *Review of International Studies*, 27 (1): 649-666.

Kadera K (2013) The Social Underpinnings of Women's Worth in Study of World Politics: Culture, Leader Emergence and Coauthorship. *International Studies Perspectives*. 14: 463-475.

Kerr J (1993) *Ours by Right: Women's Rights as Human Rights*, London and New Jersey: Zed Books.

Kinsella H (2014) Simone Weil: An Introduction. In Roesch Felix (ed.) *Emigre Scholars and the Genesis of American International Relations: a European Discipline in America?* London: Palgrave, pp.176-197.

LaViolette N and Whitworth S (1994) No safe haven: sexuality as a universal human right and gay and lesbian activism in international politics, *Millennium* 23 (3): 563-588.

- Lipsitz Bem S (1993) *The Lenses of Gender*. New Haven: Yale University.
- Lukas V (Path Sylvia) (1963) *The Bell Jar*. New York: Heineman.
- McGlen N and Reid S M (1993) *Women in Foreign Policy*, London: Routledge.
- Meyer M (1999) The Women's International League for Peace and Freedom: Organizing for Peace in the War System. In Meyer Mary & Elizabeth Prugl (eds.) *Gender Politics in Global Governance*. USA: Rawman & Littlefield, pp.107-121.
- Millenium: Journal of International Studies*, (1988) Special Issue, Women in International Relations, 17 (3).
- Millett K (1977) *Sexual Politics*. London: Virago Press.
- Nelson J (1998) Abstraction, Reality and the Gender of Economic Man. In Carrier, J and Miller D (eds.), *Virtualism: A New Political Economy*. Oxford: Berg.
- Oakley A (1972) *Sex, Gender and Society*. New York: Harper and Row.
- Østby G, Strand H, Gleditsch N P and Nordas R (2013) Gender Gap or Gender Bias in Research? A Study of Publication Patterns and Citation Rates for Journal of Peace Research, 1983-2008. *International Studies Perspective* (14): 493-506.
- Owens P (2007) *Between War and Politics: International Relations and the Thought of Hannah Arendt*. Oxford: Oxford University Press.
- Parpart J and Zalewski M (2008) *Rethinking the Man Question. Sex, Gender and Violence in International Relations*. London: Zed Books.
- Pease B and Pringle K (2002) *A Man's World?: Changing Men's Practices in a Globalized World*. London: Zed Books.
- Peterson V S and Runyan A S (1993) *Global Gender Issues*. Boulder: Westview Press.
- Peterson S (2004) Feminist Theories Within, Invisible To, and Beyond IR, *Brown Journal of World Affairs*, Vol.X (2): 35-46.
- Πετρινώτη Ξ (2010) Η έρευνα για το φύλο στα οικονομικά της εργασίας. Στο Καντζά Β, Μουτάφη Β και Παπαταξιάρχης Ε (επιμ) *Φύλο και Κοινωνικές Επιστήμες στη σύγχρονη Ελλάδα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Randall M (1964) *Improper Bostonian: Emily Greene Balch*, New York: Twayne Publishers.
- Rathgeber E (1990) WID, WAD, GAD: Trends in Research and Practice. *The Journal of Developing Areas* 20: 589-502.

Reinharz S (1992) *Feminist Methods in Social Research*. Oxford: Oxford University Press.

Richardson D (2015) Rethinking Sexual Citizenship. *Sociology*, 51:1-17.

Roberts A (2017) The Future of Feminist International Relations, In Dyvik Synne et. al (eds.). *What's the Point of International Relations?* New York: Roulledge.

Seagar J and Olson A (1986) *Women in the World: An International Atlas*, New York: Simon & Schuster.

Shilliam R (2010) *International Relations and Non-Western Thought*. London, New York: Routledge.

Sjoberg L & Caron G (2007) *Mothers, Monsters, Whores: Women's Violence in Global Politics*. London: Zed.

Sjoberg L (2017) Undisciplined IR. In Dyvik Synne et. al (eds.), *What's the Point of International Relations?* Roulledge, pp.159-170.

Sjoberg L and Tickner A (2013) Feminist Perspectives on International Relations. In Carlsnaes W, Risse T and Simmons B A (eds.), *Handbook of International Relations*, London: Sage, pp.170-194.

Sluga G (2014) Turning International Foundations of Modern International Thought and New Paradigms for Intellectual History, *History of European Ideas* 11(1): 103-15.

Sluga G (2017) Women, Feminisms, and Twentieth-Century Internationalisms. In Sluga G and Clavin P (eds.) *Internationalism: A Twentieth-Century History*, Oxford: Oxford University Press, pp. 61-84.

Spargo T (1999) *Foucault and Queer Theory*. UK: Icon Books.

Steans J (2016) [2nd edition], *Φύλο και Διεθνείς Σχέσεις* [μετ. Βασιλάκη Ρ και επιστ. Επιμ. Καραγιαννοπούλου Χ], Αθήνα: Πεδίο.

Steans J (2010) *Gender and International Relations*, Cambridge: Polity.

Steans J (2007) Debating Women's Human Rights as a Universal Feminist Project: defending women's human rights as a political tool. *Review of International Studies* 33 (1):11-27.

Sylvester C (2010) Tensions in Feminist Security Studies. *Security Dialogue* 41(6): 607-614.

Tickner A (1992) On the Fingers of the World Economy. In Murphy C and Tooze R, *The New International Political Economy*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

Tickner A and Sjoberg L (2013). *Feminism and International Relations: Conversations About the Past, Present and Future*. Abingdon: Routledge.

Tong R P (2008) *Feminist Thought: A More Comprehensive Introduction*. Boulder, CO: Westview Press.

Vickers J (1991) *Women in the World Economic Crisis*. London: Zed Books.

Whithworth S (1997) *Feminism and International Relations*. UK: Palgrave Macmillan.

Willig R (2012) Recognition and Critique: An Interview with Judith Butler. *Distinktion: Scandinavia Journal of Social Theory* 13 (1):139-144.

Wilson P (2013) Attacking Hitler in England: Patriarchy, Class, and War in Virginia Woolf's *Three Guineas*. In Bliddal H (ed.), *Classics of International Relations*. London: Routledge, pp.36-47.

Χρυσόχου Δ (2017) *Γνωρίζοντας τον κοινωνικό κόσμο*. Αθήνα: Σιδέρης.

Youngs J (1999) *International Relations in a Global Age*. USA: Blackwell Publishers.

Zalewski M and Parpart J (1998) *The "Man" Question in International Relations*. Boulder, Co: Westview Press.

Zigerell L J (2015) Is the Gender Citation Gap in International Relations Driven by Elite Papers? *Research & Politics* 2(2): 1-7.